

Sinds het begin van de 20e eeuw is de hoeveelheid bebouwd gebied sterk toegenomen. De toenemende technologische ontwikkeling heeft ertoe geleid dat het ingrijpen van de mens in het landschap steeds minder werd aangepast aan de natuurlijke omstandigheden. De laatste jaren is gelukkig het besef gegroeid, dat een zo goed mogelijke aanpassing aan de natuurlijke verschillen in het landschap niet alleen kostenbesparend is, maar ook van groot belang is voor het behoud van natuur en landschap.

Geografisch Instituut dr H. J. A. Berendsen
De Uithof
Heidelberglaan 2
Utrecht

Literatuur

H. J. A. Berendsen (1982). *De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht, een fysisch-geografische studie*. Dissertatie Utrecht, Utrechtse Geografische Studies 25, 256 pp.

H. J. A. Berendsen & P. C. Beukenkamp (1983). *Een fysisch-geografische excursie in de omgeving van Utrecht*. Geografisch Instituut, Berichten 15, pp. 1-41.

J. A. van Hengst (1898), *De Lekdijk Benedendams en de IJsseldam*. Geschiedenis van dit Hoogheemraadschap vanaf de vroegste tijden tot in de tweede helft der negentiende eeuw. Deel 1: 860-1648.

H. van der Linden (1955), *De Cope*. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte. Dissertatie Utrecht.

Louwe Kooijmans (1974), *The Rhine/Meuse Delta*. Four studies on its Prehistoric Occupation and Holocene Geology. Thesis Leiden.

J. N. B. Poelman (1966), *De bodem van Utrecht*. Wageningen: Stiboka.

W. F. J. den Uyl (1963), *De Lopikerwaard*, deel 2: De Waterschappen. Utrecht: Kemink.

A. Verbraeck (1970), *Toelichtingen bij de geologische kaart van Nederland, Schaal 1 : 50.000, blad Gorinchem Oost (38 O)*. Haarlem: Rijks Geologische Dienst.

I. Vink (1926). *De Lekstreek, een aardrijkskundige verkenning van een bewoond deltagebied*. Dissertatie Amsterdam.

„AEN 'T ENDE VAN DEN LANDE”

ENKELE OPMERKINGEN OVER DE VROEGSTE GESCHIEDENIS VAN HET STICHTS-HOLLANDS GRENSGEBIED LANGS DE OUDE RIJN

De grens tussen (het graafschap) Holland en (het bisdom of liever het Sticht) Utrecht, is in de loop der geschiedenis vele malen gewijzigd.

Niet in het minst na ca 1800 om wille van de „Staatsraison”.

In 1964 vond ook in ons grensgebied opnieuw een gemeentelijke herindeling plaats met allerlei bijbehorende grenscorrecties.

Dat deze ontwikkelingen zich nog niet hebben voltooid, bewijst het voornemen van de regering om o.a. Woerden te doen overgaan naar de provincie Utrecht. Een daad waarbij niet alleen opnieuw de provinciegrens moet worden gewijzigd, maar die een schier eindeloze reeks van organisatorische wijzigingen binnen tal van bestuurlijke en culturele structuren met zich mee brengt. Dat ook de bevolking zich niet onbetuigd laat bij deze aan hen vaak niet gevraagde veranderingen, kan menigeen waarnemen, wanneer hij gebruik maakt van de provinciale weg langs de IJssel ten oosten van Oudewater. Tientallen borden met opspringende stieren moeten de opvatting van de inwoners van Willescop aangaande annexatieplannen en dus grenscorrecties, kracht bijzetten.

De „modern democratische” processen van menings- en besluitvorming bij regeringsvoorstellen, waarbij de gewestelijke grens in het geding is, zijn wellicht de oorzaak dat in de vijftiger en zestiger jaren, o.a. twee interessante artikelen met betrekking tot de geschiedenis van het Stichts-Hollands grensgebied het licht zagen.

In 1950 schreef mr S. J. Fockema Andreae: „Aen 't ende van den Lande”, de Hollands-Utrechtse

grensstreek bij Woerden (zie de literatuuropgave) en in 1963 publiceerde J. L. van der Gouw zijn: Korte geschiedenis van de grenzen van de provincie Zuid-Holland (zie eveneens de literatuuropgave).

De laatste studie is, in weerwil van de titel, een tamelijk gedetailleerd stuk, waarin tal van merkwaardige grenssituaties historisch worden verklaard en toegelicht.

De eerste studie, beperkter van opzet en uitwerking, intrigeert in die zin, dat de schijver begerig het oog slaat naar de vroegste geschiedenis van de Hollands-Utrechtse grens langs de Oude Rijn.

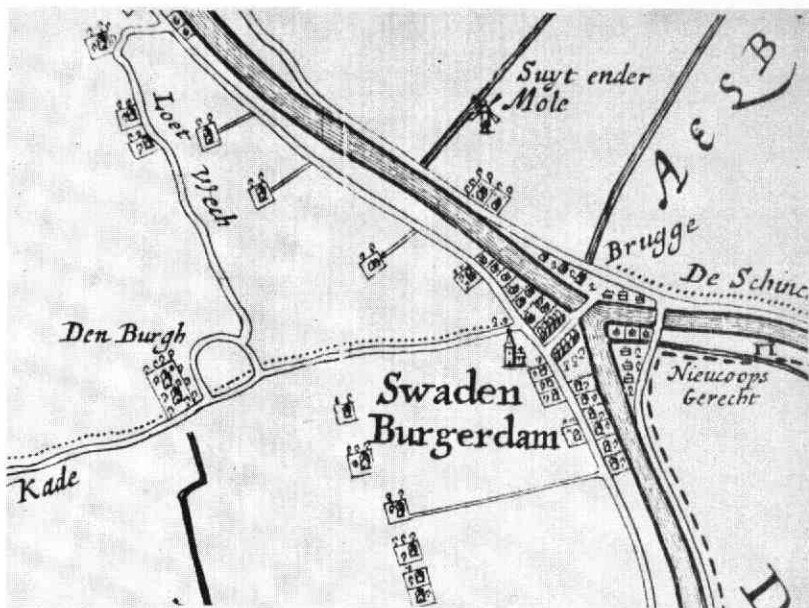
Beide auteurs pakken de draad op ergens in de 12e, 13e eeuw, omdat hun voor de voorafgaande tijd hoegenaamd geen gegevens ten dienste staan.

Fockema Andreae, toch een van de nestoren van de regionale en locale geschiedschrijving, tipt een kaartfiguratie nabij de spoorlijn te Zwammerdam aan als een relict van de vroegste grensmarkering in de Rijnstreek en suggereert de aanwezigheid van restanten in de bodem van een grenskasteel ten tijde van Wolfert van Borselen nabij de Putkop onder Harmelen.

Aan de beschrijving van dat laatste fenomeen, gedaan door Melis Stoke in diens Rijmkroniek (ed. Brill, zesde boek, vs 287), ontleent hij immers de titel voor zijn verhandeling, een titel die u opnieuw boven deze uiteenzetting vindt gebruikt.

Van der Gouw maakt, wat de voorgeschiedenis betreft, gewag van de stichting van het graafschap Holland, door de schenking van het kustgebied aan graaf Gerulf in 889.

Aanduiding van de Swadenburg op de kaart van het Hoge heemraadschap van de landen van Woerden, getekend door Vingboons in 1670.

Hoewel beide auteurs de stichting van het (latere) graafschap (Holland) als onafhankelijk van het Sticht (Utrecht) beschrijven, lijkt het er toch op dat zij de omvang van het Stichtse territorium aanvankelijk veel verder westelijk over Holland, tot achter de kuststrook, aannemelijk achten.

Moeten we deze visie omschrijven als de resultante van de voorzichtig in gang gezette moderne geschiedvorsing en die van Oppermann, die met de visie van een van het Sticht afgeleid graafschap, in het recente verleden een tijdlang het geschiedbeeld heeft bepaald?

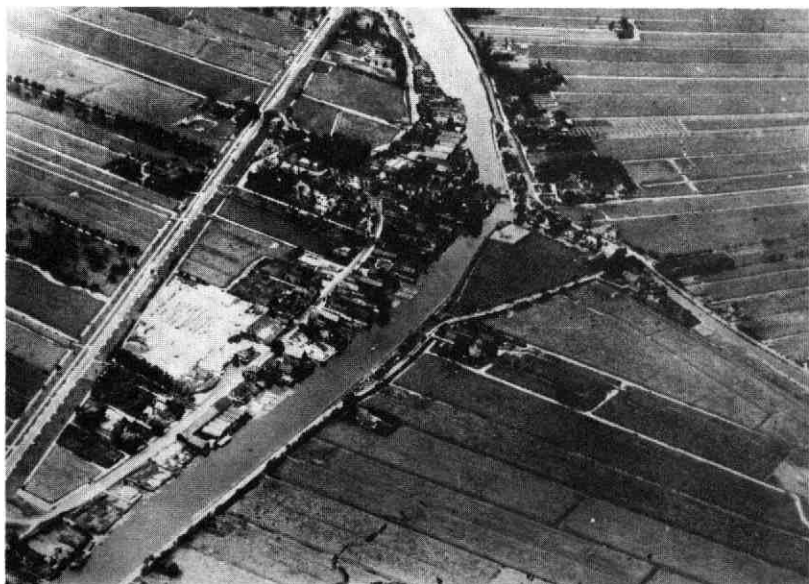
Zoals reeds vermeld keren beide auteurs zich van het

gladde ijs der geschiedschrijving van de aanvankelijke Hollands-Utrechtse betrekkingen af, om zich op vaster bodem richting onze tijd te begeven.

U zult echter al wel hebben begrepen dat het de bedoeling van deze auteur is, opnieuw het gladde ijs op te gaan. En ik durf dat te doen omdat mij in 1986 immers meer gegevens op naamkundig, cartografisch en archeologisch terrein ter beschikking staan.

Vergelijkt men nu de vermeende motteheuvel op de kaart van het „Hoogheemraadschap van de Landen van Woerden“ getekend door Vingboons in 1670, met die van Florisz Balthasarsz. van Rijnland uit

Panoramische luchtfoto van het dorp Zwammerdam rond 1950, waarop de cirkelvormige burchtopzet in de dispositie van de dorpsbebouwing goed waarneembaar is.

Fragment van de militaire topografische kaart uit 1850, waarop het castellumterrein (onder de naam Hoornlust), in 1301 aangeduid als „de borch“ en bestaand uit 9 akkers, goed is af te lezen.

1615, dan blijft van de „stevige“ burcht, maar een voetpad over!

De recente opgravingen op dezelfde plaats te Zwammerdam, gedurende de jaren 1968-1972 resulteren in het vaststellen van de oudtijds aanwezigheid van een regulier grenscastellum, gedurende de Romeinse keizertijd van ca 50-250 na Chr.

Subtiele opgravingsgegevens wijzen erop, dat gedurende de 8e, 9e en misschien nog een gedeelte van de 10e eeuw één castellumgracht nog in functie was en dat we ons, aan de hand van een klein areaal met verkavelingssporen, een bescheiden woonagglomeratie op en ten noorden van het castellum mogen voorstellen. Het terrein is dan inmiddels ver landinwaarts komen te liggen en heeft daardoor zijn strategische positie hoegenaamd verloren. Ondanks het feit dat het oude castellumterrein door zijn hoge ligging en zijn rijkdom aan bouwmaterialen zijn aantrekkelijkheid (en zijn bijzondere positie) niet heeft verloren, is er geen sprake (meer) van bewoningsdruk ter plekke en wordt het meer en meer opgenomen in een agrarisch bewoningspatroon dat zich langs de Rijnsoever en de benedenloop van een aanstromend veenwater ontwikkelt.

Reeds in de loop van de 10e eeuw en hierna tot en met de 12e eeuw moet het oude Romeinse castellum zijn ontdaan van de meeste, antieke bouwmaterialen. We kunnen stellen dat het als een soort steengroeve is gebruikt.

Het gevolg hiervan is dat het terrein in de bekende uitspraak van keizer Frederik (I, Barbarossa) over het verwijderen van de Zwammerdam uit de Oude Rijn ongeveer 350 m noordoostelijker, in 1165, wordt aangeduid met de benaming Suadenburg, d.w.z. een sterkte die zowel in het grasland als, in de hiervan af-

geleide betekenis, aan de grens van het graafschap gelegen was.

De vraag die nu rijst is die of het niet voor de hand ligt, dat de graafschapsgrens, in 1165 te Zwammerdam gelegen, en gemarkeerd door de schamele restanten van de antieke sterkte Suadenburg, niet van „vandaag of gisteren“ is, maar een situatie gestalte geeft van overleng en dan wel van hoe lang.

De plaatsbepaling van het Beneficium van graaf Dirk Bavenzoon, uit de oorkonde van 2 mei 1064, als uiterste voorpost van het Sticht, waaruit de toponiem Rinesmuthon mag worden geïdentificeerd met een eenvoudige uitwaterings- of sluisconstructie ter plekke waar het riviertje de Meije in de Rijn uitmondt te Zwammerdam, doet de ouderdom van de graafschapsgrens te Zwammerdam omhoog kruipen naar de tijdsperiode 1010-1026, toen bisschop Adelbold (II) dit territorium aan zijn graaf Unroch in leen gaf. Onderzoekingen naar de oorsprong van de „vroomvisserij“-rechten van de stad Leiden, in samenhang met „de visserij-rechten aan de benedenloop van de Oude Rijn eertijds behorend aan graaf Gerulf“, door Gosses reeds in 1914 gepubliceerd en getoetst aan de begrenzing van het, eveneens door Gosses samengestelde, grafelijke bottinggebied als oude kern van het graafschap, bepalen de grenspositie van de castellumuine te Zwammerdam in de tijd van het optreden van graaf Gerulf sedert 889.

Het gebruik van zeer grove kiezel of veldkeien, doorspekt met Romeins bouwpuin, aangetroffen bij de restauratie van de grote of St. Jeroenskerk te Noordwijk in de jaren 1970-71, suggereert een relatie tussen de castellumuine te Zwammerdam als steengroeve en de bouw van Noordwijks eerste stenen kerk. Een relatie die gefundeerd kon heten, nadat is

vastgesteld dat bij hoegenaamd alle andere Romeinse bewoningsplaatsen in het kustgebied geen grove kiezel voor handen was en voor de enkele plaats waar dit wel het geval was, dit materiaal gedurende de 9e tot de 11e eeuw niet is benut.

Omdat in de schenkingsoorkonde van het jaar 889 grondgebied te Noordwijk aan graaf Gerulf wordt gegeven en zo wel in de schenkingsoorkonde van 889 als die van 992 de plaatsaanduiding Suithardeshage voorkomt, die welhaast zeker als grensafbakening van het grafelijke gebied mag worden aangenomen, ligt het voor de hand het castellumterrein bij Zwammerdam te identificeren met de toponiem Suithardeshage uit beide oorkonden.

Hoewel een latere naamscontinuering helaas ontbreekt, wordt deze constructie gedragen door zowel de archeologische gegevens met de toponymie, als door de aanduiding in de visserij-rechten en de daarop volgende continuïteit in de vaststelling van de graafschaps grens.

Als deze „klap“ „twee vliegen“ oplevert, zijn dat hier dus de aanwinsten van het vaststellen van de oorspronkelijke, oostelijke graafschaps grens en de tot nu toe onvindbare toponiem Suithardeshage. Bezien we nog even dit grafelijke gebied tussen Zwammerdam en Noordwijk, dan is het zelfs verleidelijk en misschien zelfs niet onverantwoord om hierin, tegen de achtergrond van het boven omschreven Beneficium, de „comitatus circa horas Reni“ uit de oorkonde van 30 april 1064 te ontwaren.

Misschien is het ook wel de verlegging van de Rijnloop geweest die niet alleen de aantrekkelijke ligging van het castellumterrein te Zwammerdam verloren

deed gaan, maar er tevens mede de oorzaak van was, dat de oude Karolingische naam verdween. Immers in 1165 vinden we het castellumterrein enkel als plaatsbepalend element voor de damlegging in de Rijn aangeduid met Suadenburg of Stekede. Dus de in het gras liggende sterkte van weleer, in de latere Steekterpolder.

Aan de Rijnsoever moet toen al heel gauw en zeker in 1204 een nieuwe burcht van hout, aarde en water en mogelijk tufsteen uit het castellumpuin, zijn aangelegd.

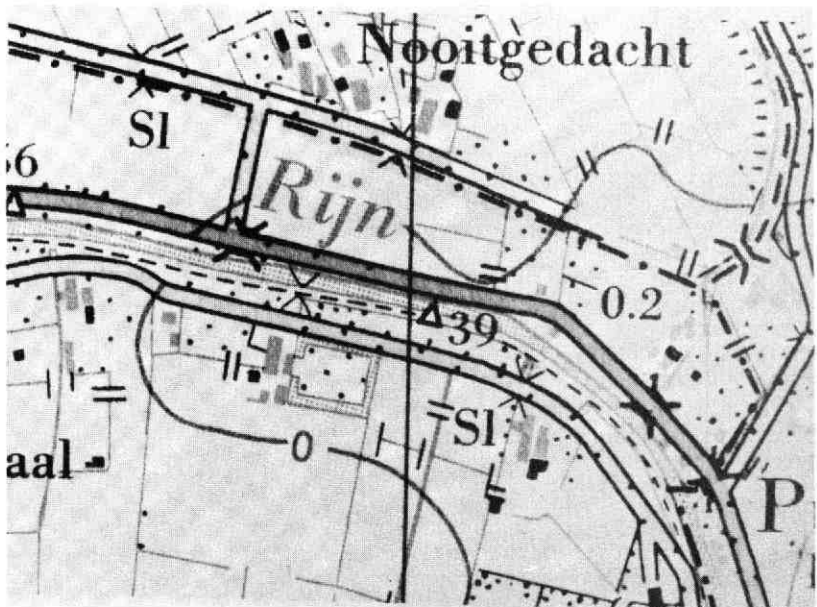
Melis Stoke spreekt immers (in het derde boek, vzn 126-131) over een weer, dat is een sterkte, „bi den Rine: Heet Swadenborchdam, daer men pine ende groot arbeit aen leide: want men maecter wide fosseide, om te houdene des lants invaert“.

Met andere woorden, er ligt daar een imposante motte, omgeven door een brede gracht, die men met veel moeite en werk in de gauwigheid heeft aangelegd. Dit alles op de plaats nabij de oude dam in de Rijn en daarnaar genoemd met de naam Swadenburgerdam. Nog steeds ligt de oude graafschaps grens in 1204 op dezelfde plaats, zij het dan nu met het accent op een nieuwe verdedigingsconstructie aan de Rijnsoever. De dispositie van deze sterkte heeft de vorm van de dorpskom bepaald en is tot heden in de bebouwing te herkennen.

Voorlopig alles nog eens overziend kunnen we dus constateren, dat de vaak veronderstelde grensoverschuiwing van het graafschap oostwaarts ten koste van het Sticht, de eerste 400 jaar na de stichting van het graafschap, langs de Rijn nihil is geweest.

Door politieke manipulaties in de 13e eeuw ten tijde van en tussen graaf Floris V en bisschop Jan van Nassau en diens dienstmannen Herman van Woerden en

Détail-uitvergroting van de topografische kaart (31 G), van een gedeelte van het Breeveld ten oosten van Woerden, met het imposante en opvallende boomgaardcomplex; rechts de aanzet van de plaatsaanduiding Putkop.

Gijsbrecht van Amstel, komt de graafschaps grens via Bodegraven en Woerden, rond 1281, ten slotte in 1299 nabij de Putkop te Harmelen te liggen. Een situatie die zeker van de kant van het Sticht zal kunnen worden aangevochten en daarom van Hollandse zijde moet worden bevestigd met de bouw van „ene borch . . . , groot, wijt ende daertoe starc“ op initiatief van de regent Wolfert van Borselen. Wellicht toch vinden we in een imposant boomgaard-complex, gelegen in het Breeveld nabij de Putkop, achter de grote kromming in de Rijnloop, nabij de hoeve Oud Riethove, ook hiervan de aanzetten terug. Een overmoedige daad ten tijde van de grootste uitbreiding oostwaarts van het Hollandse graafschap. „Het was“, al weer volgens Melis Stoke (zesde boek, vrn 280-287), „aen 't ende van den lande“. En ik ben hiermee aan het einde van (de samenvatting) van mijn betoog.

De geïnteresseerde toehoorder en lezer neme verder zijn toevlucht tot:

I. H. Gosses (1946), *De vorming van het graafschap Holland*, in: *Verspreide Geschriften*, pp. 239-344.
S. J. Fockema Andreae (1950), *Aen 't ende van den lande*, in: *Zuid-Hollandse studiën*, dl. I, pp. 83-94.
J. L. van der Gouw (1963), *Korte geschiedenis van de grenzen van de provincie Zuid-Holland*, in: *Provinciaal verslag Zuid-Holland over het jaar 1962*, pp. 13-55.
en
P. C. Beunder (1986), *Castella en havens, kapellen en hoven, enkele notities over de oudste geschiedenis, de Romeinse keizertijd en de vroege Middeleeuwen in de Rijnstreek rond Alphen a/d Rijn, Zwammerdam, Bodegraven en Woerden*. Deze zo juist verschenen uitgave is verkrijgbaar bij de schrijver te Bodegraven en bij uitgeverij De Boer te Nieuwkoop en bij de plaatselijke boekhandel in de regio.

*Oud-Bodegraafseweg 86
Bodegraven*

P. C. Beunder

PLATTELANDSBOUWEN IN DE ZUID-WESTHOEK: ARCHITECTUUR EN STEDEBOUW IN DE COPE-ONTGINNINGEN

Inleiding

„Plattelandsbouwen“ wordt door menigeen - en dan denk ik daarbij vooral aan de stedelingen - geassocieerd met „oude boerderijtjes“, een soort valse romantiek in hout, steen en riet met roedenraampjes en gehaakte gordijntjes.

Dat juist die oude boerderijen getuigen van een ontwikkeling in het bouwen, van werken en wonen, kortom een stuk (plattelands)cultuur, wordt veelal niet onderkend. Er was namelijk geen sprake van romantiek: binnen het raam van mogelijkheden zoals beschikbare materialen, mate van welstand en vakmanschap etc., was er een duidelijk streven naar functionaliteit in de situering en dimensionering van ruimten en evelementen, de toepassing van bouwmaterialen e.d.; alles afgestemd op de te herbergen functies en werkmethoden.

Met betrekking tot het grondgebruik en het realiseren van bebouwing was de bodemgesteldheid en de bodemopbouw als natuurlijke basis van het landschap essentieel. Dit vond zijn weerslag in de inrichting van het landschap, het gebruik van de grond, het occupatiepatroon, de bedrijfsporm, de bouwmethoden en de groepering van de bedrijfsgebouwen.

Deze brede functionele benadering mondde uit in een streekgetinte boerderijtypologie en is daardoor medebepalend voor de karakterscheidenheid van de landschapstypen in Nederland.

Ontginningen

In het midden van de 13de eeuw werden in België, Frankrijk en Engeland enorme graanschuren gebouwd, te midden van uitgestrekte ontginningsgebieden die tussen de 9de en 13de eeuw tot ontwikkeling werden gebracht. Enkele van deze schuren (ca. 65 x 22 x 15 meter!) zijn nog bewaard gebleven, onder andere in Ter Doest (West-Vlaanderen). De bouwers van deze kerkachtige gebouwen, de Benedictijner-, Cluniacenser-, Premonstratenser- en Cisterciënsers-monniken pasten daarbij niet alleen de overgeleverde know how toe, maar ze vervolmaakten tevens de oude, traditionele konstruktie methoden, ontwikkelden daaruit nieuwe bouwmethoden en standaardiseerden het bouwproces om zo beter en in groter verband te kunnen inspelen op de toen nieuwe functionele behoeften van de grootschalige landbouw. Deze planmatige aanpak stemde overeen met de eveneens planmatige ontginningen welke sinds de 9de eeuw in het westen van Frankrijk en België werden uitgevoerd. In feite lag hier tevens de bakermat van een planmatige landbouw van waaruit zich de hedendaagse landbouw heeft ontwikkeld.

Het ligt op z'n minst voor de hand (ik weet dat ik me daarmee op - wetenschappelijk - glad ijs begeef) dat de middeleeuwse ontginningen in Nederland door de eerdere geschetste ervaringen beïnvloed zijn, hoewel